

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI - 1

İstanbul ziyaretine ayrılmış olmayıp, Firkowicz'in hayatını bir bütün olarak anlatmaktadır.

Osman Karatay

Árpád Berta, TÜRKÇE KÖKENLİ MACAR KAVİM ADLARI, Çev. Nurettin Demir - Emine Yılmaz, Grafiker Yayınları, Ankara 2002.

Dil bilim araştırmaları içinde köken bilgisinin özel bir yeri vardır. Antroponim ve etnonimlerin etimolojilerine ise diğer sözcüklere oranla daha az rastlanır. Etimolojik sorunların önemli bir bölümünü kişi ve kavim adlarının kökenleri oluşturur. Aslında sorun, köken bilgisinin doğasından kaynaklanır. Herhangi bir sözcüğün kökeni üzerine çalışmak dil bilimin ses, biçim, anlam gibi neredeyse tüm düzeylerinin bir arada, tarihsel ve karşılaştırmalı biçimde ele alınmasını gerektirir; hatta çoğu zaman sorun, bir dilin sınırlarını aşıp ilgili diğer dil ya da dilleri de içine almayı gerektirebilir. Köken bilgisi çalışmaları farklı alanlarda ve üst düzeyde birikime dayalı, kapsamlı ve ayrıntılı incelemeler gerektirir ve doğal olarak bu tür çalışmalar üzerine yoğun bir emek ve zaman harcanır. Sonuçlar da çoğu zaman kişisel bir tez olmaktan kurtulamaz. Nitekim nüfusça en kalabalık Türk topluluklarını ifade eden *Oğuz, Kıpçak* etnonimlerinin hatta bunların genel adı *Türk* etnoniminin köken bilgisi konusunda bir *oydaşma* ve kesinlik yoktur. Ülkemizde dil bilimsel ölçütlere uygun etimolojik araştırmaların sayısı azdır. Aslında Altayistikte ve uluslar arası Türklük biliminde de durum çok farklı değildir.

Macaristan, Vámbéry'den (1832-1913) bu yana çok önemli bir Türkoloji geleneğine sahiptir. Özellikle Osmanlı Türkçesi, Kıpçakça, Çuvaşça vb. Türk dilleri üzerine nitelikli çalışmalarla bir okul niteliği kazanan Macar Türkolojisi, eski Doğu Bloku içinde de her zaman diğer ülkelerden farklı bir yere sahip olmuş; batı Türkolojisine daha yakın görülmüştür. *Kúnos, Pröhle, Gombocz, Rásonyi, Németh, Eckmann, Ligeti, Kakuk* vb. Türkologlar Türklük bilimine önemli katkılarda bulunmuşlardır. *Shütz, Sinor, Róna-Tas, Hazai, Berta, Csató* gibi çağdaş Macar Türkologlar da Türk dil bilimi üzerine çalışmalarını sürdürmektedirler. Macar Türkologlar, ülkemizdeki tarih ve dil tezlerinin teorisyenleri olmakla kalmamış, Türk düşünce dünyasını da derinden etkilemişlerdir.

Prof. Dr. Árpád Berta (berta@hung.u-szeged.hu), çağdaş Altayistik ve Türkoloji alanlarında Macaristan'ın önde gelen bilim adamlarındandır. Berta, hâlen, Szeged kentindeki Attila József Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı ve Altayistik Bölüm Başkanıdır (<http://www.arts.u->

szeged.hu). 1996 yılında 36. PIAC toplantısına ikinci kez ev sahipliği yapan Szeged Üniversitesi önemli Türkoloji merkezlerinden biridir.

Çağdaş Macar Türkolojisinin duayenlerinden olan Berta'nın çalışmaları arasında Macarcaya ve Türkçeye ilişkin etimoloji çalışmaları göze çarpar. Bunlar arasında *Tatarische etymologische Studien I. Die russischen Lehnwörter in der Mundart der getauften Tataren* (Studia Uralo-Altica 21. Szeged 1983. 106 s.), *Lautgeschichte der tatarischen Dialekte* (Studia Uralo-Altica 31. Szeged 1989. 304 s.) adlı kitaplar ve çeşitli makaleler yer almaktadır. Berta' tarihî Kıpçakça ve modern Kıpçak dilleri ile ilgili çalışmaları ile de tanınmaktadır. *Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkischen* (Wiesbaden 1996. Harrassowitz Verlag. /Turcologica 24/. 698 s.) tarihî Kıpçakça ile ilgili çok önemli bir eserdir. Berta'nın Kıpçak dilleri ile ilgili makaleleri de bulunmaktadır.

Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları adlı kitap, Prof. Dr. Árpád Berta'nın çeşitli kaynaklarda Macarca veya Almanca olarak yayımlanmış 6 yazısının Nurettin Demir ile Emine Yılmaz tarafından yapılan çevirilerinden oluşmaktadır. Kronolojik olarak sıralanan bu altı yazının başlıkları şu şekildedir: *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları (1990)*, *Macar Kavim Adlarının Tarihi Belgeleri (1989, 1990)*, *Türkçe Kökenli Kavim Adlarımız (1991)*, *Macar Kavim Adlarının Kökenleri Hakkında Farklı Görüşler (1997)*, *Kumanların Kökeni (1996)*, *Yelme ve Biña (1995)*.

1, 2 ve 6. sıradaki makaleler Almanca asıllarından Nurettin Demir tarafından; 3, 4 ve 5. sıradaki makaleler ise Macarca asıllarından Emine Yılmaz tarafından çevrilmiştir. Bu yazılardan ilk dördü, kapsam ve içerik itibarıyla birbirine oldukça yakındır. Değişik tarihlerde yazılan ancak aynı konunun, Macar kavim adlarının ele alındığı ilk dört makale, kimi kaçınılmaz tekrarlar bulunmakla birlikte, yazarın düşünce ve görüşlerindeki gelişimi göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Berta'nın, Bizans kaynaklarındaki Macarca etnonimleri, bunlarla ilişkili Macarca yer adları ve Macar filolojisindeki geleneksel anlayışa uygun olarak, Türk dil ve lehçeleri aracılığıyla açıklamaya çalışması, Türk dili açısından önemlidir.

Berta, Türkiye Türkolojisinde genellikle Orta Kıpçakça üzerine çalışmalarıyla tanınır, onun özellikle Macarca kavim adlarıyla ilgili köken bilgisi çalışmaları ise pek bilinmez. Bunda, Türk bilim adamlarının Macarca kaynaklardan yararlanma imkânlarının sınırlı oluşu da bir etkidir. Makalelerin dördünün Macarca özel adları konu olarak almasına karşın, bu adların Türkçe kökenli olduğunu ortaya koymaya çalışması, Türkoloji araştırmaları bakımından da büyük önem taşımaktadır. Diğer makaleler de Türk okuyucuları için yenidir.

Berta'nın, Macar dilinde de bir etnik ad olarak kullanılan *Kürt* sözcüğü ile ilgili etimolojisi, ülkemizde konuyla ilgili çalışmalara ve kabullere yeni, aynı zamanda çok farklı bir bakış açısı getirmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Türkçe aracılığıyla açıklanan, ancak Orta Doğulu etnik topluluğun adıyla yalnızca sesteş olduğu anlaşılan *Kürt* sözcüğü, Berta'nın etimolojisinin kabul görmesi durumunda, ülkemizde kimi düşünceleri yeniden gözden geçirmeye vesile olacaktır.

Eseri Türkiye Türkolojisi bakımından ilgi çekici kılan diğer bir husus da *Magyar* kavim adıyla ilgili olarak sunulan yeni etimolojidir. Çoğu Türkçe kökenli olan Macar kavim adları, merkez dışındaki yani ana kavmin çevresinde yer alan Macar kavimlerin adı olmuşken, *Magyar* etnonimi Berta'ya kadar hep Macarca ya da başka diller aracılığıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Berta ilk kez, bu eserde ana kavmi temsil eden *Magyar* etnonimi için de Türkçe etimoloji önermektedir.

Kitabın Önsöz bölümünde editörler konuyla ve çalışmanın teknik yönleriyle ilgili kısa bir bilgi vermektedirler. Hemen ardından gelen ilk bölümde Macar kavim adlarıyla ilgili kaynaklar ve bu kaynaklar üzerine yapılan çalışmaların tarihsel arka plânı verilmektedir. Bu çerçevede, eski Macar kavim adlarının rekonstrüksiyonları ve konuyla ilgili ilk bilimsel çalışmayı yapan Németh'in görüşleri özet hâlinde sunulmaktadır. Kavim adlarının tek başlarına açıklanmasının mümkün olmadığını düşünen Berta, kavimler teşkilâtının bir sisteme dayalı olduğunun kanıtlanması durumunda sorunun çözülebileceği inancındadır. Bir başka ifadeyle kavimler birliğinin oluşturan sistemin çözülmesi, kavim adlarının kökenlerinin aydınlatılmasında anahtar rol oynayacaktır. Bu bölümün sonunda *Nyék* ve *Megyeri* sözcüklerinin dışında kalan altı Macar kavim adının Türkçe kökenli olduğunu ifade eden Berta, bu altı sözcükle ilgili etimolojileri özetledikten sonra çeşitli Türk halklarının etkisiyle ortaya çıktığını belirttiği Macar kavimlerinin teşkilatlanma sistemini açıklamakta bir başka deyişle Macar kavimlerinin, merkez kavim çevresinde coğrafyadaki konuşlanma sistemine dayalı anahtar yapılanmasını ortaya koymaktadır.

Aslı 1990 yılında yayımlanan ve kitabın ilk makalesi olan *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*'nda Berta, Macar kavim adlarının ilk kaynaklarını sıralayarak kaynaklarda yer alan sözcüklerin rekonstrüksiyonlarını yapmaktadır.

Bizans İmparatoru Konstantin Porphyrogennetos tarafından 10. yüzyılda yazılan *De administrando imperio* (*A Birodalom kormány-zása* = Devlet Yönetimi) adlı eserde, 948 yılında Bizans'a giden Macar elçileri

Bulcsu ve Termacsu'nun verdiği bilgilere dayalı olarak, Macar kavim adlarından söz edilir. Bu kavim adları Macaristan'da birer toponim olarak yaygın biçimde kullanılmaktadır. *Nyéki, *Me-gyeri, *Kürtü, *Gyermatu, *Tarjan(u), *Jeney, *Keri ve *Keszi ~ *Keszey şeklinde yapılan rekonstrüksiyonlarla ilgili Németh'in görüşlerini sıralayan Berta, sözcüklerin birbirinden soyutlanarak, tek başlarına açıklanmasının mümkün olmadığını, aksine bunların birlikte kullanıldığı yani belirli bir siyasi/toplumsal örgütlenme sisteminin yansıması olduğu görüşündedir. Berta, Macar kavimler konfederasyonunun, merkezde yer alan en önemli kavmi korumaya ve savunmaya yönelik bir örgütlenme sisteminde, diğer *muhafız kavimlerin* görev ve işlevlerine yönelik Türkçe adlar taşıdığını ileri sürmektedir. Berta, bu etnonimlerin çoğunun Türkçe sözcüklerle çözümlenebilmesinin, başka bir deyişle kavim adlarının Türkçeden *kopyalanmış* olmasının, Türk askerî örgütlenmesinin ve buna dayalı toplumsal yapılanmanın Macarlar üzerindeki etkisiyle açıklanabileceği inancındadır.

Macar Kavim Adlarının Tarihi Belgeleri (1989, 1990): Macarların yerleşik hayata geçişlerine yani 9. yüzyıla kadar kavim düzeni içinde yaşadıkları bilinmektedir. Berta bu yazısında, Macar konfederasyonunu meydana getiren kavimlerin adları ile ilgili Bizans kaynaklarından ve kavim kökenli Macar yer adlarından hareketle *Nyéki, Megyeri, Kürtü, Gyermatu, Tarjan(u), Jeney, Keri* ve *Keszi ~ Keszey* etnonimlerinin rekonstrüksiyonlarını yapmaktadır. Bu adlarla ilgili ilk etimoloji denemesi ise 1930 yılında Németh tarafından yapılmıştır. Németh, Nyék hariç diğer adların Türkçe olduğu düşüncesindedir. Daha sonraki dönemlerde Németh'in düşüncelerinde bazı değişiklikler olmuştur. Berta, Németh'in açıklamalarını geliştirerek Macar kavim adlarının bir sistem oluşturduğunu, daha doğrusu bu adların bir yapılanmanın yansıması olduğunu belirtmektedir. Bu kavim adlarından Fin-Ugurca kökenli olan *Megyer*; Türkçe kökenli olanlar ise *Kürt, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér* ve *Keszi*'dir.

Berta'ya göre kavimlerin örgütlenme sisteminin esasını, kavim birliği içindeki yeri meydana getirmektedir yani kavimlerden biri merkezde bulunmakta, diğerleri bu merkezdeki kavmin etrafında *konuşlanmaktadır*. Kavmin, merkeze göre bulunduğu yer, *Kér* 'geri', *Jenő* 'yanak' gibi, aynı zamanda o kavmin adı olmaktadır. Böyle bir örgütlenme bulunduğunu düşünen Berta, *Kürtü*'nün (Göğüsçük) ana kavimin önünde, *Gyarmat*'in ise (sırt ardı) ana kavmin arkasında olduğunu düşünmektedir.

Macar kavimler organizasyonu dönemlere göre farklılıklar göstermekte; ana kavim değişebilmektedir. Berta, yazının sonuna Macar kavim

adları ile ilgili yeni açıklamaları destekleyeceğini düşündüğü askerî terimlerden ve etnonimlerden oluşan iki liste eklemiştir.

Árpád Berta, *Türkçe Kökenli Kavim Adlarımız (1991)* başlıklı makalede Macar kavim adlarının kaynakları ile bu adların etimolojik bakımdan çözümlenmesiyle ilgili olarak G. Nagy, Németh, Ligeti gibi bilim adamlarının öncü çalışmalarından söz etmekte ve Keszi, Kürt, Gyarmat, Jenő, Kér kavim adlarının kökenleri ile ilgili görüşlerini ortaya koymaktadır. Buna göre Keszi 'fragment', Kürt (< Çuv. *kögür 'göğüs' + *-tü Eski Mac. küçültme eki) 'göğüşçük' (< Jenő (< *Yänäk 'yan kavim, yanda bulunan kavim'), Gyarmat (< < T. yarın 'kürek kemiği' + art 'ardı'), Kér (< T. Keri 'geri') anlamlarında Türkçe kökenli kavim adlarıdır. Öte yandan Kürt, Gyarmat, Jenő, Kér kavim adlarının etimolojileri anlam kategorisi bakımından da birbirleriyle uyum sağlamaktadır.

Bu sözcüklerin çözümlenmesi, büyük ölçüde, Nagy'nin (1910) bu sözcüklerle Macar yer adları arasında bir ilişki olduğunu düşünmesi ve Ligeti'nin kavim adlarında bir sistem araması (1930) sonucunda mümkün olabilmıştır. Konstantin tarafından yazılan eserde yer alan sekiz Peçenekçe kavim adının ilk ögesinin bir at rengi, ikinci ögesinin bir unvan oluşu da, sorunun çözümünde anahtar niteliği taşımıştır.

Berta, Türkçe kökenli kavim adlarının farklı Türk dillerinden alındığını, Macar kavimler federasyonunun süreç içinde değişerek, yeniden biçimlenerek geliştiği düşüncesindedir. *Göğüşçük-Sırt Ardı* anlamlarındaki kavim adları, arada bir kavmin olmasını gerektirmektedir. Federasyonun ilk biçimlenme döneminde bu ana kavim muhtemelen *Megyer* idi. Ana kavim *Megyer* önden (belki doğudan) *Kürt* kavmi, arkadan (belki batıdan) *Gyarmat* tarafından savunulmaktaydı.

Macar Kavim Adlarının Kökeni Hakkında Farklı Görüşler (1997) adlı yazı ise Macar kavim adlarına ilişkin farklı görüşleri bir araya getirmektedir. Berta yazısında, Macarca kavim adlarıyla ilgili etimoloji denemelerinin pek çoğunun bilimsel nitelik taşımadığını, bilimsel içerikli ilk yayının ancak Gyula Németh tarafından 1930'lu yıllarda ortaya konulduğunu ifade etmektedir. 1930'lu yıllardaki etimolojilere göre Fin-Ugor kökenli 'çit' anlamındaki *Nyék* ve *Megyer* sözcüğündeki *Meg-* ögesi dışındaki kavim adları Türkçe kökenlidir. Bu sözcükler ve anlamları Németh tarafından şöyle gösterilmiştir: 'Ayaklan!' (Kabar), 'Mańc eri' (Megyer), 'çig' (Kürt), 'yorulmaz' (Gyarmat), 'Kral naibi' (Tarján), 'bakan' (Jenő), 'dev' (Kér), 'dilim, kesek' (Keszi).

Berta bu sözcüklerle ilgili etimoloji denemelerini sıraladıktan sonra, ilk kez 1988 yılında *Kürt, Gyarmat, Jenő, Kér* kavim adları ile ilgili yeni

etimoloji önerilerini sunduğunu söylemektedir. Yazının son bölümünde *Megyer* kavim adı ve *Magyar* halk adına da değinen Berta sözcüğün 'ana yer; merkez yer' anlamında Türkçe *ban cer* (krş. Kâşgârî *Man Kışlak*, *Man Kend*) birleşik sözcüğünden gelişmiş olabileceğini ifade etmektedir.

Kumanların Kökeni (1996): Türk dünyasının ana etnik gruplarından biri de Kıpçaklardır. Karadeniz'in kuzeyinde, Deşt-i Kıpçak olarak adlandırılan geniş alanda 11. yüzyıldan bu yana görünen çeşitli Türk toplulukları önce *Kuman*, daha sonra *Kıpçak* adı altında bölgede yüzyıllar boyunca etkili olmuşlardır. Kumanlar, Çin topraklarında Huang-ho (Sarı Irmak) dirseğindeki muhtemel ana yurtlarından Volga'nın doğu kıyılarına yönelik göçlerinde, başka Türk boylarını da içlerinde eritmişler ve varsayımsal bir Kun-Sârî konfederasyonu içinde yer almışlardır.

Kuman sözcüğünün kökeni ile ilgili yaygın görüşe göre, *Kun-Sârî* adındaki her iki Türkçe öge 'solgun; açık' anlamındadır. Sözcükteki *Kun* (Kuman) ögesi, 'açık; solgun' anlamındaki *kub*; benzer şekilde *sârî* ögesi de *sârîğ* 'sarı; açık' ile ilişkilendirilmektedir. Bu açıklamanın zayıf olduğunu ifade eden Berta, *Kuman* sözcüğünün Németh tarafından ortaya konulan ve *Hun* ile birleştirilen açıklamalarını da eleştirdikten sonra, Kıpçak adının kökeni ile Kuman-Kıpçak topluluklarının tarihi üzerinde durmaktadır.

1070'li yıllarda Tuna'ya kadar uzanan bölgede egemen olan Kumanlar, Macarlar ile de temas içinde olmuşlardır. 13. yüzyılın başlarında Moğol saldırıları sonunda zayıflayan Kumanların bir bölümü, hakanları Köten liderliğinde Macaristan'a sığınmak üzere IV. Béla'ya başvurmuşlardır. Kıpçak Bozkırında kalan Kıpçaklar ise Moğol egemenliğini kabul etmiş ancak sayıca az olan bu topluluğu asimile ederek 14. yüzyılın sonunda bölgeyi yeniden Türkleştirmişlerdir. Bugünkü Kıpçak dilleri, bu tarihî Kuman diline çok yakın bir dilden gelişmiştir. Makalesinde, Eski Kuman dilinin kaynaklarını da sıralayan Berta, daha sonra Macarcadaki Kumanca ögeler ve Macaristan'daki Kuman dili araştırmaları üzerinde de durmakta; Kumanca kişi ve aile adları ile yer adlarından örnekler vererek ancak 17. yüzyılın sonuna doğru Macarlar içinde asimile olan Kumanların Macar dilini, geleneklerini, kültürünü derinden etkilediğini belirtmektedir.

Türk dilli halklar, Avrasya hatta Afrika coğrafyasındaki sürekli hareketliliğini yüksek askerî örgütlenmeye dayalı etkin taarruz ve savunma yeteneğine borçludur. Bu yüksek askerî örgütlenme sisteminin bir göstergesi de askerî terminolojidir. Son makalede çok zengin bir karakter arz eden bu terminolojik hazineden seçilen iki terim, *yelme* ve *biña* ele alın-

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI - I

maktadır. Berta, müteveffa Alman Türkolog Doerfer'in *yelme* 'gözcü', *biña* 'öncü' terimleriyle ilgili görüşlerini eleştirmektedir. Makalenin hacmini aşan dip notlarda ise, terimlerle ilgili dil bilimsel eleştiriler çerçevesinde, Türk ordusu ve savaş düzeni hakkında önemli bilgiler verilmektedir.

Macar bilim adamları Türkolojinin pek çok sorununun çözümünde, bilinmeyenlerin aydınlatılmasında değerli katkılar sağlamışlardır. Türkiye Türkolojisi, özellikle Türk tarihçiliği Macar bilim adamlarının çalışmalarından geniş ölçüde yararlanmışır.

Eski Macar dili ve tarihi ile Türk halklarının ve Türk dillerinin temelleri çok eski dönemlere dayalı ilişkilerini ve birlikteliklerini ortaya koyan, filolojik malzemeye dayalı dil bilimsel çalışmalar, Macar tarihi ve dilinin yanı sıra Türk dillerinin gelişimiyle ilgili süreçleri ortaya koyması bakımından da önem taşımaktadır. Bilindiği gibi dildeki herhangi bir öge, zaman içinde farklı biçimlere gelişebilmektedir; ancak aynı ögeler başka bir dil tarafından kopyalandığında, kopya biçimler kimi zaman büyük seslik değişimlere uğramadan korunabilmektedir. Bu nedenle başka dillerdeki Türkçe sözcüklerin en eski biçimleriyle incelenmesi Türkçenin ses bilgisi, biçim bilgisi hatta anlam bilgisi alanlarındaki gelişim tarihinin ortaya konmasında anahtar rol oynamaktadır.

Nurettin Demir ve Emine Yılmaz tarafından çevirisi yapılan ilk dört makale yalnızca Macar kavim adlarının kökenlerini aydınlatmakla kalmamakta; Macarca veriler aracılığıyla Türkçenin X. yüzyıl ve öncesine ilişkin görünümü üzerine farklı bir boyut katmaktadır. Tarih ile dil biliminin kesiştiği bu tür çalışmalar her iki alanda pek çok sorunun çözümüyle ilgili bir model de ortaya koymaktadır.

Öte yandan, eser, Macar ve Türk halkları arasında ilişkilerin kesiştiği Kumanların (Macarca *Kun*) ve Kıpçakların tarihleri ve Macar kültürü ve coğrafyasındaki izleri konusunda ilgi çekici bilgiler sunulmaktadır. Son olarak 'geniş bir leksikal alan' oluşturan Eski Türkçe askerî terimlerden *yelme* ve *biña* ile ilgili olarak verilen bilgiler, bu alandaki daha geniş ve kapsamlı çalışmaların öncü olacak niteliktedir.

Süer EKER